

15 Ապրիլ 1849, Վենետիկ

Յոյժ սիրեցեալ հայրենախոյզ հայակրկիտ
Հայր եւ Եղբայր

Սրտացուցեր դմեզ յետ ութամսեայ լուռութեան՝ միով նամակաւ քով
դրելով ի Դեկտ. 12, զի յետ տուելոյդ ի Բաղէշ ի 20 Մայիսի՝ մինչեւ ցսկիդքն
ամսեանս Ապրիլի չէր մեր ընկալեալ ի Քէն ո՛չ զիր եւ ո՛չ լուր :

Արդ, զու մենացեալ նստիս ի սառնապատ լինս Վանայ, աչս հրայինս
չըջարեբեալ ընդ զոռոզ պատուարս Շամիրամայ, ընդ վարդաթիթիթ դաշտս
գեղայնոյն Արայի, ընդ Արծրունեաց մահարձանս եւ ընդ ասպարէզս Նարե-
կեան ողբերգութեանց սիրաձայնից. մեք ի մեռեալ ճահիճս Վենետիկոյ վա-
րանեալ պաշարեալ կամք ի խեթիւիչ բռնութենէ զինուց, որք զազատութիւն
ազգի եւ զսրտի հեղձամղձուկ առնել սպառնան. դարձեալ յոխորտայ արծիւն
կորակտուց բառնալ ի մէնջ զհովանաւորութիւն հերապանձին Ս. Մարկոսայ
առիճուն. եւ սիրտք մեր յերեքտասան ամսոց հետէ ծփին ի յոյզս անըս-
տոյդ բախտի, թո՛ղ զայլ նեղութիւնս եւ անձկութիւնս : Խաղաղութիւն եւ եր-
ջանկութիւն, մարդկօրէն ասել, այժմ անդ՝ առ քեւ թաղաւորէ, աստուած՝ օ՛ն
անդր ի բաց հալածեալ, վայելեա՛լ անտրտունջ՝ այլ եւ դահութեամբ. իցէ՛ թէ
եւ հրաւիրէիր զոր օղնակն քեզ եւ զբշակից :

Բաղձանք քո եւ մեր զլիսովին շնորհեցան քեզ չկասել յուղւոյդ. այլ
աղէ ե՞րբ յուսացուք զդարձ քո. անցին չինդ ամբ եւ առաւել, եւ քո զհոր-
րորդ մասն ցանկալի տեղեաց չեւ է տեսեալ, չեւ ես մխեալ ի հարուստ շտե-
մարանս Էջմիածնայ եւ Ս. Յակոբայ, զՀաղբատ եւ զՍանահին չեւ ես կո-
խեալ, Սասյ Կլայն յոյժ հեռի կայ, Միջագետք զքեզ ոչ տեսին, Սիսական
մարդն քեզ ակնարկէ, կարծեմ թէ եւ Դավրէժ եւ Սպահան ակն ունին քեզ, եւ
ո՛ր գիտէ թէ եւ ի Հնդկաստան մտարերիցես : Թուի ինձ թէ այլ եւս հնդկաստան
ամբ չբաւեն քեզ վասն այլըր ամենայնի, եթէ անձամբ պարապիցիս ի դադափա-
րել զնորագիւտ մատենագրութիւնս : Յէջմիածին՝ ուր այժմ հաստատեալ է
քո զդէմս՝ զտցես, կարծեմ, զծանօթ քո զՊօղոս Վրդ. Պետրոսեան, որ եւ
յանձն առնու ընդօրինակել կամ տալ օրինակել վասն մեր զոր եւ կամիցիս.
Իցէ՛ թէ հաւատասիր ի նա զգործն՝ վստահութիւն առեալ, եւ անցանէիր ի
կողմանս Տայոց :

ՉՍմբատ պատմիչ Լաղզոյն ստացեալ է մեր յօրինակէ անտի յէջմիած-
նայ. մի՛ աշխատալ կրկին դադափարել : ՉՍտեփանոս Ուռպէլեան նոյնպէս
այլուստ ստացաք. առեալ էր մեր եւ զխոստումն Ուխտանիսի. տես զի Քո եւ
մեր իղձք ի պատմականս բերեալ անձկանօք, եւ հաճ չընծայեցեր մեզ տակա-
ւին եւ ոչ մի ի քառասուն եւ յուելի պատմչաց անտի կորուսելոց կամ չեղելոց
առ մեզ. եւ բախտ յաջողեաց մեզ ի հեռուստ զի վերոյ նշանակեալսդ ի ձեռս
բերել : Զայս ոչ ի ստգիւտ ինչ ասեմ, կամ առ թեթեւ գրելով զվստասիկդ եւ
զայլ ոսկեղինիկ մատենից գիւտ կամ ընդօրինակութիւն, մանաւանդ զի
եւ ինձ փափաքելի է եւ նշանախեց մի ի նախնեացն երկոց. այլ զի ամե-
նեցուն ակն ի նորագոյն ինչ եւ անանկալ կամ ի պատմական յառեալ,
եւ ցարդ ոչ ինչ տյնայն կարի նշանաւոր ընկալեալ, թերահաւատ իմանք
եւ յապապայցն եւ անտոյս լինին ի փափաքելեացն, յայնժամ եւ քո ուղե-
ւորութիւնդ յոյժ երկար երեւի, եւ պէտք ժամանակիս զօրանան ի նահանջ

քեզ՝ վասն որոյ յայսմ հետէ յոյսս մեծագոյնս դիցես առաջի եւ հաստատունս եւ վառեացես զողիս առաւել եւս, որպէսզի մտադիւրադոյն տարցի անձուկս մեր եւ նուիրումն ի մէնջ պատուական անձինդ:

Փափաքէի թէ եւ աշխարհադիր ի ձեռագրաց առնէիր, այսինքն է՝ նշանակել զթիւ եւ զհանդամանս զրչադրացն, ո՛ւր եւ պատահիցիս, եւս առաւել թէ զՅիշատակարանսն դադափարէիր զամենեցուն զընաւ. որպէս ես արարի զի մեր վանացս, եւ ոչ սակաւ դտի աշխարհադրական եւ պատմական տեղեկութիւնս. զնոյն յանձն առնու առնել եւ Վ. Հ. Գարբիէլ զզրչադրացն Փարիզու, զի այժմ ինքն դտանի անդ՝ փոխանակ Վ. Հ. Ստեփանու դարձելոյ ի վանս, զադափարելով եւ զայլ պակասորդոսն առ մեզ:

Յանկարէ է մեզ եւ ունել զմանական տիպս հնադունից հայկական տառից, որոց պատահիցիս թէ՛ ի դիրս եւ թէ՛ յարձանս:

Կամիցի՞րս երթալ եւ ի Զուլամերկ. քանզի ի սահմանս նորա լսեմ լինել հնադունի մենաստանի, որպէս թէ յաւուրց Լուսաւորչին:

Ի Բզնունեաց սահմանս, ասէ վերոյիշեալ Պօղոս վարդապետ, լինել լճի մեծագունի քան զՎանայն. իցե՞ս ստոյգ:

Զպատմութիւն ուղեւորութեանդ՝ որ ի Մշոյ ցայդ վայր՝ մի՛ յապաղեր յղել ծարաւեացս:

Յերթալդ էջմիածին, ստուգեսջիր թէ կայցե՞ս յՕշական կամ ի սահմանս՝ դամբան Մովսիսի ուրումն թարգմանչի:

Պատահեալ հնադոյն ծաշոցաց կամ Տօնացոցից եւ նմանեաց, քննեացես անշուշտ զկարդաւորութիւն տօնից եւ զամսոց, եւ թէ դտցի՞ր արդեօք նահանջաւոր ամի ցոյցք, որպէս թէ վեց աւուրս տալ Աւելեաց ամսոյ, կամ ըստ Հոռոմի՞ զՓետրուար երկարել:

Գտի ուրեմն դրեալ բան յայսլիս յերեմիայէ կամ ի Մաղաքիայէ դպրէ, կամ յայլմէ այլուստ. «Պատմադիրք ԿԲ, ասեն եւ ոմանք ԻԸ (սխալ թուի այս) զու Հայոց, զորս ժողովեալ ումեմն Ը (ութ) գիրք շինեալ է ի Սաղմոսավանքն եւ ի Սիս»: Լօ՛, տե՛ս, Հա՛յր սուրբ: Ես դիտեմ պատմիչս եւ պատմութիւնս ընդ յայտնի եւ ընդ անյայտ, ա՛յնչափ՝ ո՛րչափ վումարեն երկոքին թիւք 62 եւ 28:

Յուշ լիցի քեզ եւ ցանկ զրչադրացն զոր քո իսկ կարծեալ է լինել Նորոյ Զուղայի, յորում յիշին պատմիչքս Շապուհ, Խոսրով թարգմանիչ՝ դրիչ վարուց Սահակայ, Զալեքէոս պատմիչ, Պատմութիւն Վրաց եւայլն: Այսչափ ընդ թղթոյս:

Ողջունիւ բազմա Պ. Հարց եւ Եղբարց եւ մանկուտոյ, գիրկս ըզձեւ արկեալ մնամ վեր. Հայրութեանդ

Հոգեկցորդ Եղբ(այր)
տաժանեալ Հ. Ղեւոնդ Մ(արգաթ) Ալիշան
Կ(րօնաւոր) Մ(խիբարեան)

Առ Հայաստանակրկիտ Վրդ.
Վ. Հ. Ներսէս Վրդ. Սարգիսեան
Մուշ, Հայաստան

4 Ա.

Այս նամակով Սարգիսեան կը ջանայ պատասխանել Ալիշանի իրեն ուղղած հարցումներուն եւ կատարած յանձնարարութիւններուն. նախ՝ շրջած երկիրներու տեղագրութեան նկատմամբ, յետոյ նաեւ մատենագրական տեղեկութիւններուն: Կը խոստովանի, սակայն, քէ ամէն ինչ մանրամասն քննելու եւ նկարագրելու համար՝ տարիներ ու տարիներ հարկաւոր են: Այսպէս, Վանի շրջանին մէջ միայն՝ 1.500է աւելի ձեռագիրներ գտած է. զփթալտաբար, ասոնց մէջ ոչ մէկ նոր պատմիչ, իսկ իբր պատմական գործ՝ գտած է եղիշէ մը ու Խորենացի:

Նկատմամբ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն, երբ ասոնք պատմական կամ ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններ պարունակեն, միշտ ջանացած է ընդօրինակել: Գալով Տայֆ գաւառը այցելելու առաջարկին, նկատել կու տայ քէ արդէն իսկ Հ. Յփրեմ (Սեքեան) օգտագործած է ամէն ինչ:

Լիներու մասին կը հաւաստէ քէ տրուած տեղեկութիւնները անհիշտ են. Բգնունեանց մէջ Վանայ լիճը ամենամեծն է, ինչ որ անձամբ նշտած է: Տեսած է նաեւ Նէմրութի գաղաքին վրայ գտնուող հինգ փոքր լեակները, ու լսած է բազմաթիւ առասպելներ *Ըղտաքարերու եւ Ուլունք ի ծովն Շամիրամայ* առածին:

Ըղտաքարեր կոչուածը՝ Նէմրութի հարաւային կողմը՝ Դաւովանի ուղղութեամբ, փղիկ մը կրկին մեծութեամբ շուրջ վարսուն քարեր են, շարուած իրարու ետեւ կարաւանի մը նման: Տեսնել այս նկատմամբ Սարգիսեան Հ. Ներսէսի *Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս*, Վենետիկ, 1864, էջ 273: Իսկ «Ուլունք ի ծովն Շամիրամայ» առածի մասին, տե՛ս նոյն գիրքին 274 էջը:

* * *

Մուշ, 11 Օգոստ. 1849

Սիրեցեալդ Հ. Ղեւոնդ

Ընկալեալ զգրեալդ ի 15 Ապրիլի, համառօտիւ հատուցից պատասխանի. հտադտեայն երկարարանել՝ եթէ չէի ուղւոյ լեալ, ուր խնդրեալն էիր. ներեացի ինձ եւ զոր անպատասխանի թողի գնախընթացդ, զոր հերուն յղեցեր. եթէ պարզապէս զտայց ուրեք, տայ ամենայն հարցումսն քոց պատասխանի ըստ կարի, քանզի յետ միանգամ կոչելոյ զես տալենալաւ, զործեմ դամենայն ինչ ի գիւտ նորոց մատենից եւ քնդօրինակութեան նոցին:

Զտեղագրութեան վարեալն մնացին ինչ ինչ անդիր եւ անդնելի յերկրին Վասպուրականի եւ Մոկաց աշխարհն առհասարակ, թէպէտեւ չըջադատ ծովուն ողջոյն գննեցաւ, եւ չկարծեմ թէ յերեւելեաց ինչ խուսեաց յինչն: Եթէ մանր գննէի դամենայն, երկամեայ ժամանակք չբաւէին վասն նոցա եւեթ, եւ զգրչադրացն համար ե՞րբ առնուի: Այլ եւ զայս գիտեա՜լ, զի ամբողջ դամենայն Հայաստանի տեղագրութիւն ի գլուխ հանել՝ բազում ամաց կարօտի, եւ ես միայնակ զե՞մ առնեմ. թո՛ղ գայն՝ զի չէ իմ եղեալ ի մօր ամենայն ուրեք չըջիլ, զի ոչ եթէ Մաթուսաղայի կեանք չնորհեալ են ինձ, այլ ուրանօր եւ զշաղկապ յայս կայցեն: Եթէ դամենայն տեղեաց մատենիցն զցանկ առ իս ունէի, որպէս զէջմիածնին, զիւրաւ վճարէր ամենայն եւ ի կարծոյ: Ընդ ամենայն աշխարհ Վանայ, հանդերձ կզգեօք, գտան աւելի քան զ1500

հատոր զբնագիրը, թող զոր ընդ ժամանակս ժամանակս յաւարի տարեալ են քուրդք. եւ ի մէջ դոցա չգտաւ պատմիչ մի նոր եւ ոչ ծանօթ, բաց յեղիշայէ եւ ի սովորական խորենացւոյ: Արծրունի մի կայր յառաջագոյն յԱղթամար, եւ ըստ պատմելոյ միաբանից՝ ձեռաց ի ձեռս անցանելով արդ ի Բիւզանդիա հանդչի, զորմէ զրեցի յայնժամ առ Վ. Հ. Արսէն՝ ի ձեռս բերել եւ տալ օրինակել, թերեւ թերութիւն մերոց օրինակացն լրացի, մահաւանդ սկիզբն մատենին, զի զոր տէ՛ «Եւ ըստ նմանակերպութեան», այդ ձերեւի ինձ բուն սկզբնաւորութիւն մատենին: Այս՝ յաղագս պատմականացն. սակայն իւրաքանչիւր Յիշատակարանս մատենից, ուր կարեւոր անցք կան պատմութեանց եւ տեղագրութեանց յիշատակք, չառնեմ անփոյթ, զիտեմ զի կարեւորք են նոքին յաղագայն պատմութիւն եւ ի ստորագրութիւն հնոյն Հայաստանի:

Հրաւիրես զիս ի թղթիդ երթալ ի Տայս առաւել քան յէջմիածին. չգիտեմ զի՞նչ նոր հոտ առեալ ես անտի որ ինձ հարկանի աստ. Հ. Եփրեմ² քաղեալ էր անտի զամենայն հունձս եւ տեղագրեալ. եթէ նոր ինչ չարք կային, պարտ էիր ասել զայն:

Ի Բցունենաց սահմանին՝ լճի մեծագունի լինել լուեալ ես քան զՎանայն. ստորդ է լինն, այլ հարիւրապատիկ փոքր քան զՎանայն, այն է Նաուկայ լինն ի սահմանին խլաթայ. եւ այլ ծովակ նոյնչափ ի ներքին Պուլաւնուի, եւ երրորդ մի յԱրտակ. տեսեալ է իմ զըստս, եւ ա՛յլ եւս հնդիւ չափ ի զտպան Նէմրութայ եւ բազում առասպելք վասն նոցա եւ Ըղտուքարերացն, եւ թէ զի՞նչ իցեն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ» որ եւ տակաւին յաճի ի բերան ամենեցուն. չգիտեմ եթէ ի թարգմանեալն խորենացին եղեալ իցէ ծանօթութիւն, եւ զի՞նչ: Այլ այսոքիկ պարապոյ ժամանակաց թողցուք պատմել մի ըստ միովէ, եռանդիւ պատրաստեալ զբեզ այժմէն ի լուր հնոց աւանդից հայրենականաց: Ողջ լիւր:

Սիրեցելոյ հարազատիդ խոնարհ եղբայր
Հ. Ներսէս Սարգիսեան

5.

Ալիշանի մտայնութիւնը եւ հոգին ցուցադրող նամակներէն է հետեւեալն ալ: Նուիրումը ըլլալով Հայաստանի նահանգներու տեղագրութեան ուսումնասիրութեան, եւ ուզելով ըմձայել իր նկարագրութիւններուն եւ աշխարհագրական տեղեկութիւններուն իրական ու առարկայական ճշգրտութիւն, կը պահանջէ Սարգիսեանէ՝ որ ձեռագիրներու ընդօրինակութեան աւելի կարեւորութիւն տայ երկրին աշխարհագրական տուեալներուն, ինչպէս նաեւ գանց չընէ ուշադրութիւն դարձնել աւերեալ կամ կանգուն յուշարձաններու՝

1. Հ. Արսէն Կ. Բագրատունի (Անթիմոսեան), Մխիթարեան միաբան (1790-1866), մեծ հայագէտ ու թարգմանիչ դասական հեղինակներու, որ այդ ջրմանին Պուլիս կը դանուէր:
2. Հ. Եփրեմ Սէթեան (1791-1838) Մխիթարեան միաբան, որ երկար տարիներ քարոզած է կովկասի մէջ. մեռած է Ախլաթիս եւ իր գերեզմանը դարձած է ուխտաւորի հիւանդներու եւ կորսուեալներու:

եկեղեցի, պալատ, պարիսպ, արձանագրութիւն, նոյնիսկ աննշան համարուածներու. միաժամանակ կը յանձնարարէ չմոռնալ փնտռել պատմական աղբիւրներն ալ ու ժողովրդական ասանդութիւններ. իսկ ձեռագիրներու ընդօրինակութիւնը լաւ կ'ընէ բողոքով ուրիշներու :

Կը տեղեկացնէ Սարգիսեանի՝ Մար Աբաս Կատինայի պատմական գրութեան մասին, իբր Քաղդէացիներու Պատրիարքէն յայտնաբերուած, իրենց վանքներէն մէկուն մէջ, նոյն լեզուով : Սակայն, պիտի տեսնուի յետոյ քէ քիւրիմացութեան մը արդիւնք էր :

Անցնելով տեղական լուրերու, կը հաղորդէ Վենետիկ ֆաղափին Աւստրիացիներու տիրող իշխանութեան դէմ կատարած ժողովրդական ապստամբութիւնը. այս շարժումով ներքին ազգային իշխանութիւն մըն ալ կը կազմուի. սակայն, ֆաղաբ կը պաշարուի աստրիական բանակէն, ու այդ վիճակին մէջ կը մնայ շուրջ տասնօթը ամիս. հուսկ կը պարտաւորուի անձնաւոր ըլլալ : Աւստրիական իշխանութիւնը տէր դարձած կացութեան, նոր տուրքեր դնելով՝ աւելի կը սաստկացնէ ֆաղափին տնտեսական տագնապայից վիճակը. ասոր հետեւանքները կը զգային քէ՝ Ս. Ղազար եւ քէ Ռափայէլեան վարժաբանը :

Հուսկ՝ Սարգիսեանի նկատողութեան կը յանձնէ գործօն անձերու պալատը Ս. Ղազարի մէջ, որով կարեւոր կը համարուի անոր ներկայութիւնը Վենետիկ :

Կը շարունակէ Ալիշան նոյն զգացումներով արտայայտուիլ այս նամակին մէջ ալ : Իր երազն է գոնէ ունենալ յիշատակ մը Հայրենիքէն, քարիկ մը, կամ տերեւիկ մը, փոշեակ մը, մինչեւ իսկ տառելի ձուկէն քեփիկ մը : Կրկին կը յանձնարարէ չանտեսել այս փոքր նկատուած տեսակ մը հայրենի սրբութիւնները : Ստացած ըլլալով Սարգիսեանէ զրկուած ապրանքները, ինքը նախապատուութիւն կու տայ Սարգիսեանէ կատարուած ուղեւորութեան նկարագրութեան, *Աղթամարի կոնդակ* կաշուածին, ուր կը խօսուի նաեւ Հայկի եւ Շամիրամի մասին, եւ Հայկի բերդին նկարագրութեան :

Սարգիսեանի ուղեւորութիւնը փակուելու վրայ էր. կը մնար այցելել էջմիածին, տեսնելու համար եկեղեցին, վանքը եւ ճոյս մատենադարանը : Ալիշան կը յուսայ քէ այս այցելութիւնը կատարելէն յետոյ պիտի ունենայ ինքը ուրախութիւնը տեսնելու Սարգիսեանը Վենետիկ : Այդ տարիներուն էջմիածին գառակալ Կաթողիկոսն էր Ներսէս Ե. Աշտարակեցի :

* * *

Վենետիկ, 31 Հոկտ. 1849

Յանկայի եւ Վերապատուեալ Հայր եւ Եղբայր

Ակն ունիմ թէ զգիրս զայս ընթեռնուա ի մեծն էջմիածին, ի մէջ Գրեգորեան եւ Տրդատեան յիշատակարանաց, եւ Արշակունիք եւ Պաշլուունիք գրեւ պարեն : Ընկալաք եւ զգրեալդ քո ի 20 Յուլիսի առ Վեհա, եւ վշտացաք ընդ վիշտս քո՝ վասն անպանելոյ պատասխանոյ խնդրոյ, զոր վաղուց տընալ էր քեզ Վեհին յամսեան Մայիսի, եւ հրամայեալ երթալ էջմիածին. կարծեմ թէ առեալ քո զհրամանադիրն եւ սրտեալ է ի մատենադարանն այն մեծ :

և զայնու ոչ անցանել: Յո՛ւշ քեզ եւ այս, զի զերաթէ ամենայն Հայաստան զիտէ զի դու ի խնդիր եւ հայկականաց ի հայրենի մերում աշխարհի. արդ զի՞նչ ասացէ՞ թէ յետ վիցից եւ եօթն ամաց եւ այնքան քոյ քրտանց եւ մահուափ վաստակոյ (որոց չեմ անդգայ, չեմ անշնորհակալու) բռն մի հասարակ բանից ընկալցի ի քէն: ... Այլ դարձեալ ի խոր խոցեցի զՄիբելիզ իմ «Տասարակ» կոչելով բան, զոր եւ ես բնդ ոսկեղէնս դասեմ. սակայն առ մեծագունումն ասեմ հասարակ, որոց ամենայն ոք ակն ունի: Արդ, ցորՀափ շնորհեալ է քեզ ժամանակ (որ եւ խիթամ թէ համառօտեացի), ազաչեմ առաւել միտ դնել կենդանի յիշատակարանաց, պատմականաց՝ թէ եւ անոտեաց եւ փծուն յիշատակարանաց, աւանդութեանց, աւերակաց եւ քարանց, քան ոսկետառիկ թարգմանութեանց ճառից:

Յոյժ խնդացաք ընդ զիւտ երկաթադիրն Եղիշեայ, այլ տրամեցաք ընդ նմին եւ մեղադրանք եւս եղեն, զի եւ ոչ երկտողիւ յաւելուիք ծանուցանել թէ իցէ՞ անթերի մատեանն՝ քան զտպագրեալս մեր, եւ իցե՞ն ի նմա նշանաւոր այլաճայնութիւնք. այսպէս եւ լուր Հայկայ բերդին՝ սոյլալուիկ արար զմեզ, թէ որպիսի՞նչ է իցէ աւերակն, քարի՞նք միայն ցրուեալք, թէ եւ պարիսպ կամ այլ ինչ աւելի: Ի նշանակելոյ յապալս զայսպիսիս, զոյգն ինչ երկարաբանել մի՛ խնայեր:

Եւ զի մի՛ ի սպառ ճանճրացուցից եւ վշտացուցից զսիրտդ վշտահար՝ տաց քեզ եւ աւետիս անսկիւննիլ, ընդոստուցից եւ զարթուցից զքեզ: Որ ի վաղարշապատ ճեմես՝ յիշեա՛ զնախնի վաղարշակ, դարձո՛ղ դաչս քո ի դահանիստ նորուն՝ յաշխարհն Միջագետաց. յիշեա՛ զիւրանդ նինուէի եւ Մըծրնայ, եւ տե՛ս թէ կաթէ՞ ի սիրտս քո յայս Մարիրասեան մատենից: Այս յոյս ծագեաց ի մեզ... այլ լուս լեր, մի՛ ոք զիտացէ, ծածուկ է բանս, մի՛ ումեք ի վեր հանցես: Առցից համառօտ. Գաղղէացւոց Պատրիարքն երբեմն ի Կ. Պոլիս պատուասիրեալ ի Տատեան ամիրայէ եւ աղաչեալ ի նմանէ քննել ի վանորայս թեմին՝ թէ զտցի՞ն յատրի զիրս Հայ պատմութիւնք, զտանէ մատեան մի ասորի Հայ պատմութեան եւ տուեալ թարգմանել զառաջին, ըզմիջին թերթն ի հայ բան, առաքէ առ Տատեանն, եւ նա տայ մերոցն ի Կ. Պոլիս, որոց ընթերցեալ զատեն լինել համառօտութիւն իմն Մարիրասայ, քանդի զեռ չհասա առ մեզ: Ծանուցանէ Պատրիարքն թէ զտաւ եւ մեծ մատեան մի պատմութեան, այլ տեարքն չկամելով վաճառել անդիւրացւոց հետամտից՝ փախուցի ի Բելրիս. Տատեանն առաքէ այլ առ Պատրիարքն իւրն՝ զրելով տայ զպապարեկ զմեծ մատեանն, եւ զառաջինն զայն զվամբառն զազափարեկ եւ թարգմանել ի լման եւ առաքել, վարձս խոստացեալ առատս եւ՛ թարգմանչին եւ՛ զազափարուդին: Ոչ է հարկ ասել թէ զայսպիսի լսելով մեր լուր՝ յի՞նչ խելս եղեաք. անդէն հաստատեցաք զՎ. Հ. Ստեփան մեր առաքել ի Միջագետս ի խնդիր ցանկացեալ մատենիցդ եւ ազաչել զՏատեանն՝ ձեռն տալ նմա. ակն ունի՞մք ի մօտոյ ուղւոյս առնել զնա? Ինձ թուի թէ ի զալ

1. Վ. Ն. Սարգիսեան, 20 Յուլիս 1849 նամակով մը, կրկին անգամ խնդրած է Հիւրմիւլեան Աբրահօբօմէն՝ թոյլ տալ որ զեռ տանն մըն ալ մնայ Հայաստան, շարունակելու համար իր զիտական հետազոտութիւնները: Թէ եւ նոյն տարւոյ Մայիս ամսուն՝ Ս. Ղազարէն զրկուած էր զբաղան պատասխան մը՝ նկատմամբ իր առաջին խնդրանքին, սակայն այդ նամակը իր ձեռքն հասած է 1849ի Օգոստոս Աին:

2. Ստեփան Եղարճեան (1814-1893) մեկնած է Ս. Ղազարէն 1850ի Յունուար 27ին, եւ անցնելով Պէլքովիչ՝ հասած է Տարսոն, Մարտ 17ին: 1851ի Յունիս Աին, կը վերապատնայ Ս. Ղազար, հիւանդ վիճակի մէջ:

զերձ զործակալութեամբ. քանզի Վ. Հ. Սրապինոն¹² ծերացեալ յոյժ եւ իրր անկարող է: Հ. Բարսեղն փոխանորդ է աղզապետին Նոճույ¹³: Հ. Աբրահամ¹⁴ պատրաստի բերել մանկունս վասն նորընծայարանի եւ վարժարանին Ռափայէլեան: Հ. Տիմոթէոս¹⁵ որ ի Փարիզ կայր՝ դնաց ի Կ. Պոլիս յօժանդակ Վ. Հ. Անանիայ¹⁶: Իսկ ի Փարիզ կան Վ. Հ. Սարգիս, Յովհաննէս, Գարբիէլ եւ Ամբրոսիոս¹⁷:

Տպագրել արդ ի վասն Եղնիկն փոքրագիր՝ ըստ հանգամանաց առաջնոյն, հարկ է եւ զՍորենացի նոյնադէր տպագրել, եւ դու չառաքես մեզ նոր օրինակ: Տպագրել եւ Տէրեմաք՝ նոր թարգմանութեամբ արքեպիսկոպոսին Եփրակայ Հ. Եղուարդայ¹⁸: Տպագրեցան Ողիսականն Հոմերի¹⁹ եւ Սենեկա²⁰ ծախիւք Տատեան ամիրային, որոյ ծախիւքն փորագրեցան ի Փարիզ եւ տասն աշխարհացոյց տախտակք զեղեցիկք:

Ահա՛ որ ինչ անկաւ ի միտս զրեցի քեզ արազ արազ. ներող լեր տըրտմեցուցանող բանիցս, եւ եթէ տայ Տէր ընթեռնուլ քեզ զթուղթս զայս՝ յիշեա՛ զի ակն ունի զրողն փոխանակի առ ի քէն:

Ընկա՛ զղղջոյն համօրէն եղբարց մերոց, եւ ի մասնաւորի ի վարժարանէս Ռափ. զՎ. Հ. Մանուէլի եւ զԵղ. Ստեփանու եւ զաշակերտացս հնգետասանից. եւ զիմ բազում անձուկս, եւ զիտեա՛ զիս միշտ սիրեցեալ վերապատուելութեանդ

Ն(ուաստ) Ծ(առայ) եւ հոգեկցորդ
տաժամեալ Հ. Դեռուդ Մ. Ալիշան
Կ(րօնաւոր) Միս(իքարեան)

12. Հ. Սրապինոս Պուրիսեան (1778-1855):
13. Հ. Բարսեղ (Կեօկէեան) Մարտիրոսեան (1818-1871) փոխանորդ կը կարդուի ժամանակի Հայ-Աթողիկէ Ազգապետին՝ Սէլվեան Յովհաննէս վարդապետին, ընտրուած 1848ի Նոյեմբեր 26ին: Սէլվիք թուրքերէն կը նշանակէ «նոճի»:
14. Հ. Աբրահամ Ժառեան (1819-1892):
15. Հ. Տիմոթէոս Պէթեղեան (1792-1856?):
16. Հ. Անանիա Ժէլաեան (1790-1867):
17. Թիշեալ Հայրերը, որ այդ օրերուն կը պաշտօնավարէին Փարիզի Մուրատեան վարժարանի մէջ, հետեւեալներն են. Հ. Սարգիս Թէոդորեան (ծն. 1783), Հ. Յովհաննէս Սորդուեան (1804-1874), Հ. Գարբիէլ Այվազեան (ծն. 1812), որ եղբայրն է Յովհ. Այվազովսիի մեծ ծովանկարիչին, եւ Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան (ծն. 1826):
18. Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ (1799-1876), կրտսեր եղբայրն է Գէորգ Հիւրմիւզեան Արքեպի.ի, որ նամակի գրութեան օրերուն՝ Ս. Ղազարի Ընդհ. Արքահայրն էր: Հ. Եղուարդ եւս Արքեպիսկոպոս, 1847ին ի վեր, եւ իրր ձեռնադրիչ հայ ծէսի՝ կը բնակէր Հոռոմ: Ֆենեւանի Տէրեմաքը նախապէս թարգմանուած էր Հ. Մանուէլ Զախլախեանէ, 1826ին: Հիւրմիւզեան նոր թարգմանութեամբ ի լոյս կ'ընծայէ 1850ին. զործը կ'ունենայ երեք այլ տպագրութիւններ:
19. «Ողիսական»ի թարգմանիչն է Հ. Եղիս Թովմաճեան, որ նամակի գրութեան օրերուն արդէն վախճանած էր (տե՛ս ծանօթ. 3):
20. Սենեկայի «Ճառք իմաստասիրականք», թարգմանուած Հ. Մկրտիչ Աւզեղեանէ (տե՛ս ծանօթ. 4):